

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ДІЛОВОДСТВА ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Л.А.Сокур

У статті розглянуто питання формування державної політики у сфері діловодства періоду визвольних змагань 1917-1920 рр. у контексті загальних державотворчих процесів; визначено магістральні напрямки та пріоритети урядів УНР, гетьманату П.Скоропадського та Директорії у сфері діловодства в умовах становлення державності початку ХХ століття.

Ключові слова: Державна політика, уряди УНР, державотворчі процеси, діловодство.

The question of formation of state policy in sphere of businessment of the period of emancipatory competition in 1917-1920-s in the context of general state creatives process is examined in this article; it is determined the major directions and priorities of UNR governments, P. Skoropadskyi hetmanship and Directions in sphere of businessment in conditions of state formation in the beginning of the XX-th century.

Державотворення – процес складний і суперечливий, який потребує конструктивних рішень в усіх без винятку сферах суспільно-політичного життя та формування дієвої державної політики. Особливий інтерес викликає організація діловодних процесів періоду відновлення української державності на початку ХХ ст., які фактично забезпечували державне будівництво українських урядів: УНР, Гетьманату П.Скоропадського та Директорії.

Становлення молоді держави потребувало й формування суспільства в усіх сферах життєдіяльності, в тому числі й діловодстві, нової державної політики, націленої на розв’язання існуючих проблем, та реалізацію загальнозначущих цілей розвитку сфери діловодства. Оскільки державну політику завжди розробляють і здійснюють держава та її структури, то й будь-яка державна політика бере свій початок в уряді або державних органах і є своєрідним дороговказом для тих, хто її втілює в життя, і тих, хто її дотримується [1]. Саме тому від урядів очікують рішучих дій. Проте, як зазначає Л.А.Пал, державна політика може виступати не лише як порядок певних дій, а й як продумана бездіяльність уряду. „Утримання від дії, очікування, залишення справ у незмінному стані – все це може бути політичним вибором [2]”, звісно, якщо цього потребує історично-політична ситуація.

Проте реалізації будь-якої державної політики обов’язково передує етап її формування, що становить собою процес від зародження думки, наміру до її наукового обґрунтування у вигляді концепцій, нормативних актів, законів з викладенням очікуваних результатів.

Маючи у своєму розпорядженні значний інструментарій, держава, за допомогою політики, через систему відповідних органів, визначає мету, пріоритети, завдання, передбачає розвиток подій і ситуацій, програмує дії суб’єктів управління тощо. Відтак роль політиків на цьому етапі надзвичайно велика, оскільки саме під час формування державної політики слід максимально врахувати всі об’єктивні тенденції політичних процесів та суб’єктивні прагнення, а також чітко та раціонально сформувані умоглядну лінію необхідного розвитку.

Якщо ж говорити про процеси державотворення початку ХХ ст., то аж ніяк не можна обминати процеси формування державної політики молоді держави в різних сферах суспільного життя, оскільки від правильної її постановки та формування на початковому етапі значною мірою залежатиме кінцевий результат.

Поміж тим, слід наголосити, що сутність державної політики полягає не лише в певних діях чи бездіяльності державних органів. Вона повинна, передусім, задовольняти інтереси різних груп населення, узгоджувати їх, домагатися консолідації суспільства, запобігаючи загостренню конфліктів між різними його групами [3]. Саме з цих позицій і слід виходити під час процесу формування державної політики, розробки магістральних напрямків діяльності держави та уряду й вироблення ними пріоритетів розвитку, в даному випадку в сфері діловодства.

Розуміючи це та враховуючи теоретичні основи побудови держави на початковому етапі, всі три уряди, що по черзі перебували біля керма влади впродовж 1917-1920 рр., утримувалися від рішучих революційних змін, надаючи перевагу поміркованим легітимним методам, що забезпечували поступову українізацію системи державного управління, освіти та суспільства в цілому та сприяли піднесенню національної свідомості. Саме до таких методів, на нашу думку, можна віднести й українізацію діловодних процесів на теренах України та створення власних державницьких діловодних структур, відповідальних за забезпечення дієвого механізму реалізації урядових управлінських рішень.

Прийшовши до влади, Українська Центральна рада вже у I Універсалі проголосила принцип українізації місцевого самоврядування: “Хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям... Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі [4].” В Декларації Генерального Секретаріату УЦР висловила думку про необхідність „українізації школи, організації видання підручників, відшукання і приготування учителів для шкіл”, задля „відродженого народу українського і тих національних меншостей, що разом з ним заселяють Україну [5].” Для реалізації наміченого необхідно було створювати представницькі органи самоврядування та налагоджувати діловодні процеси на місцях. Відтак у Декларації Генерального Секретаріату зазначалося, що „ведення роботи... у всіх... справах... вимагає впорядкування відповідної канцелярії, і тому в склад Секретаріату введено генерального писаря”, яким став П. О. Христюк, „найближчим завданням якого являється – завідування ділами всього Генерального секретаріату [та] бути зв’язком між окремими генеральними секретарями у внутрішніх організаційних справах Секретаріату [6]”. До обов’язків Генерального писаря входило не лише ведення поточного діловодства, а й збереження державної печатки та ствердження законності та чинності документів [7]. Метою таких кроків був захист національно-політичних прав українського народу і проведення в життя ухвал національних з’їздів і Української Центральної Ради [8].

Відтак було розпочато формування власної системи діловодства, яка була представлена канцелярією Центральної Ради, до складу якої увійшло сім осіб: керівник канцелярії, його заступник та п’ять працівників загального, кодифікаційного, виробничого, господарського відділів, бухгалтерії та бібліотеки [9]. Загальний відділ, у свою чергу, мав такі підрозділи: канцелярію, відділ стенографістів, відділ особових справ, адресне й інформаційне бюро, експедицію. При кодифікаційному і виробничому відділі було сформовано інформаційний орган „Редакція Вістей Центральної Ради”. Господарському відділу підпорядковували друкарню [10].

Одночасно з розбудовою адміністративних структур улітку 1917 року було поновлено статус української мови в діловодстві, свідченням цього став Статут Генерального секретаріату від 16 липня 1917 р.: “Всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх в Краєвім Урядовім Віснику на українській мові [11]”. Про переведення всього процесу діловодства на українську мову свідчить і рішення Генерального Секретаріату від 8 вересня 1917 року доручити „комісарові при Тимчасовому уряді” поставити питання перед урядом “про видання Временним правительством акта до офіціальних установ на Україні, щоб вони зверталися у всіх справах до Генерального секретаріату, відповідно до ст. 6 інструкції, з зазначенням у тому акті, що офіціальною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволі і має перейти все діловодство [12]”. У четвертому пункті постанови зазначено: „Діловодство у Секретаріаті провадиться мовою українською [13]”.

Варто зауважити, що політика українізації державного апарату та інших структур суспільно-політичного життя не обмежувалася лише запровадженням української мови, а розглядалася значно ширше – як механізм реалізації власної державної політики, що перебувала в стадії формування. Відтак, восени 1917 р. було створено Бібліотечно-архівний відділ при департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Центральної Ради (від січня 1918 р. – Народного міністерства освіти УНР) на чолі з відомим істориком О. С. Грушевським, для збереження документальної спадщини України з метою подальшого її використання в науковій роботі [14]. А вже навесні 1918 р. при Головному управлінні Генерального штабу було засновано Державний військово-історичний архів (очолив Я. Жданович), на який покладалися функції архівного управління, що мало організувати військово-історичні архіви по Україні. Державний військово-історичний архів порушував питання про збирання і зберігання архівів російських військових частин та штабів, дислокованих раніше в Україні, архівних фондів Південно-Західного і Румунського фронтів колишньої російської армії, а також численного архівного матеріалу про українізацію військ [15].

Не залишалися поза увагою уряду УНР питання реєстрації українських документальних матеріалів у архівосховищах Росії й повернення їх в Україну. З ініціативи Секретаріату народної освіти восени 1917 р. у Петрограді було створено комісію, яка почала реєстрацію “предметів та документів історичного минулого України у фондах петроградських архівів, музеїв і приватних колекцій [16]”.

У березні 1918 р. УЦР ухвалила “Закон про запровадження української мови у банківській і торговій сфері” [17], в пункті 3 якого проголошувалося, що “мовою в діловодстві має бути державна українська [18]”.

Квітневий переворот, у результаті якого до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, ознаменував завершення першого етапу державотворення. Проте, як слушно зазначає Г. В. Папакін, новоутворена гетьманська держава підхопила, продовжила й розвинула деякі політико-економічні напрацювання УНР, зокрема у державному будівництві, зовнішній політиці, вирішенні фінансових проблем, створенні воєнної доктрини, національно-культурній розбудові [19] та у сфері діловодства. Відтак, з поваленням Центральної Ради та проголошенням Гетьманату українізація діловодства в Україні не припинилася, а набула окремих структурних змін: для здійснення своїх повноважень гетьман створив розгалужений апарат, який складався з трьох підрозділів: штабу, головної квартири та канцелярії. Державна канцелярія Української Держави була створена на основі закону від 2 червня 1918 р., після чого було розпочато її комплектацію висококваліфікованими кадрами. Одночасно з цим було затверджено Статут Державної канцелярії та її штатний розпис [20, 21].

До складу Секретаріату входили: державний секретар, юридична рада, департамент загальних справ, департамент законодавчих справ, відділ закордонних справ, секретар Ради міністрів, державна друкарня, термінологічна комісія [22].

Державний секретаріат (канцелярія) здійснював технічну частину роботи Ради міністрів, а саме: протоколювання її засідань, а потім і їхнє редагування й публікацію. П. Гай-Нижний звертає увагу: якщо враховувати, що гетьманський уряд засідав мало не щодня, а його засідання тривали від 8 години вечора до 1-ої чи 2-ої години ночі, а часто й до 4-ої або 5-ої години ранку, то роботи в державного секретаря та його підлеглих вистачало вдосталь. Сам же державний секретар, крім роботи з керівництва своєю установою, завжди був присутній на урядових засіданнях [23].

Із метою більш чіткого налагодження діловодних процесів в уряді П. Скоропадського було створено Власну Канцелярію Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана, яка була складовою Його Головної Квартири і структурною частиною Штабу Пана Гетьмана, проте завжди була цілком автономною установою з безпосереднім підпорядкуванням особисто гетьманові [24]. Відповідно Власна Канцелярія завжди перебувала в епіцентрі формування державної політики в усіх сферах державного життя та могла впливати на неї.

Генеральним писарем було призначено І. В. Полтавця-Остряницю, повноваження якого були чітко прописані в Положенні про Власну Його Світлості Гетьмана всієї України канцелярію [25] і охоплювали питання особистої переписки гетьмана та розгляду прохань і скарг, що можуть бути вирішені лише гетьманом. Крім того, як зазначає П. Гай-Нижник, генеральний писар мав усюди супроводжувати Гетьмана, зокрема у мандрівках, на парадах, оглядах, виходах, поїздках тощо [26].

Таким чином, за найкоротший термін було налагоджено чітку організацію поточного діловодства на вищому рівні державного управління, що забезпечувало виконання гетьманських рішень зверху донизу. Як зазначає Ю. І. Палеха, досить чітко була організована робота з документами як у Раді Міністрів, так і в міністерствах, відомствах та в Державному Сенаті [27]. Для збереження документів та матеріалів державної ваги, продовжуючи традиції Української Центральної Ради, у квітні 1918 р. було створено архівно-книжно-бібліотечний відділ, який очолював видатний український історик, архівіст В. Л. Модзалевський (квітень 1918 р. – січень 1919 р.) та розширено мережу губернських архівів. Архівно-бібліотечний відділ Української Держави зосередив зусилля на вдосконаленні засад і практичному здійсненні архівної реформи. Визначальними принципами її були законодавче закріплення державної власності на архівні документи, централізація архівної справи, створення Національного архіву Української Держави з підпорядкованими йому архівами та архівними комісіями на місцях, заснування фахових навчальних закладів. Готуючи реформу, відділ співпрацював у справі створення Національного архіву з Археологічним інститутом, який мав забезпечити архівні установи України кваліфікованими кадрами, і Археографічною комісією при ньому [28].

Улітку 1918 р. було проведено реформу Власної Канцелярії Гетьмана: її було більш структуровано та деталізовано обов'язки і завдання Гетьманської Канцелярії та її голови відповідно до Положення про Головну Квартиру Гетьмана, ухваленого 3 серпня 1918 р. [29]. Проаналізувавши зміст Положення, варто відзначити, що голова гетьманської Канцелярії докладав максимум зусиль для реорганізації діловодного процесу при гетьманові, починаючи з удосконалення штатного складу Канцелярії, завершуючи раціоналізацією безпосередніх завдань та роботи служби діловодства. Проте завершити структуризацію й унормувати штати Власної Пана Гетьмана Канцелярії 1918 р. так і не вдалося через новий державний переворот.

Відповідно до Постанови Ради Міністрів від 21.08.1918 р., “аби допомогти природному потягу особистості до рідної освіти... [30]”, було ухвалено законопроект про відкриття курсів української мови, видання посібників українською мовою та запровадження в діловодство більшості шкіл української мови.

Про ведення діловодства українською мовою свідчить і записка керівного складу Державного секретаріату до державного секретаря С. Завадського від 11 жовтня 1918 р., в якій, зокрема, зазначалося: „З початку існування державних установ на Україні ми працюємо в державній канцелярії... Працюючи протягом року над виготовленням різного роду докладів, проектів, статутів, записок, проектів законів, над перекладом і обробкою самих законів, проводячи до того ж все службове листування тільки українською мовою, ми впевнилися, що український язик гнучкий, барвистий, дуже багатий словарним матеріалом, має надзвичайну кількість синонімів, омонімів... для вислову різних відтінків мислі [31]”.

У справі українізації державного апарату та діловодних процесів виявилася послідовною і Директорія (створена в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р.), яка оголосила відтворення Української Народної Республіки.

На початку своєї діяльності Директорія УНР виступила зі зверненням „До народів всього світу і правительств” з проханням допомогти „молодим паросткам демократичної державності [32]”. Наступний крок Директорії безпосередньо стосувався процесу українізації державного апарату та діловодства. Цим кроком стало оприлюднення закону про державну українську мову в УНР, де, зокрема, йшлося, що „державною мовою в Українській Народній Республіці вважається українська... Через те вона обов'язкова для вжитку в армії, флоті і всіх

урядових та загальних громадських публічноправних установах [33]”. Відтак, Директорія взяла курс на українізацію державного життя та органів самоврядування на місцях.

Подальша державотворча діяльність потребувала від нового уряду наведення належного порядку в роботі державного апарату та організації діловодних процесів. З огляду на це, Рада Народних Міністрів ухвалила тимчасовий законопроект „Про силу законів, про порядок їх утворення, про форми і порядок оголошення” [34]. Відповідно до якого, законопроекти розроблялися спочатку у відповідних міністерствах, державній канцелярії та в окремих відомствах і виносилися на розгляд Ради Народних Міністрів, до повноважень якої входило їхнє доповнення, внесення змін або ж повернення на доопрацювання. Винесений на розгляд законопроект приймався більшістю голосів. Контроль за документальним оформленням ухвалених Радою Міністрів рішень покладался на державну канцелярію.

Із початком проведення регулярних засідань Директорії, починаючи з квітня 1918 р., виникла гостра потреба у веденні поточного діловодства засідань. Відтак, ухвалені Директорією рішення записувались у відповідному журналі, відповідальність за ведення якого було покладено на начальника канцелярії Директорії УНР [35, 36].

У період Директорії були дещо розширені повноваження відділення особового складу, що спонукало перейменувати його на загальне відділення, роботою якого керував начальник, який був відповідальним за виконання основних завдань, покладених на Департамент. Він підпорядковувався директору Департаменту. Основними функціональними обов’язками начальника відділення були контроль за виконанням справ, збирання необхідних довідок для розгляду певних питань, організація листування з іншими установами і посадовцями, створення проектів „особливо важливих паперів” та представлення їх на підпис директору Департаменту [37].

Залежно від існуючих форм місцевого самоврядування, кожне відділення Департаменту поділялося на два столи, в яких працювали такі категорії співробітників:

- керівник столу – старший діловод;
- спеціалісти столу – діловод, помічник діловода;
- технічні працівники – урядовці I, II та III рангів [38].

Старший діловод збирав та аналізував інформацію зі справи, на підставі якої готував проект рішення та передавав його на розгляд начальнику відділення. Діловод був відповідальним за організацію діловодства у столі, контролював роботу інших працівників, створював документи. Його помічники „виконували роботу по канцелярії”, що доручав їм діловод. Урядовці, незалежно від рангу, займалися виключно переписуванням документів. Вони підпорядковувалися помічникам діловода [39].

Як зазначає І. О. Петрова, нова система документального забезпечення доби Директорії вмістила багато старих традицій міністерської системи діловодства. Практично не змінилася організаційна структура департаментів, відділень, столів. Збереглася журнальна форма реєстрації документів. Оформлення документів здійснювалося за правилами, встановленими у міністерському діловодстві [40], згідно з вимогами, зафіксованими в „письмовниках”, виданих до 1917 року [41], оскільки нові інструкції та правила оформлення документів за доби Директорії, як і попередніх урядів, майже не видавалися.

Варто наголосити й на тому факті, що велику кількість документів даного періоду було знищено, що пов’язано з подіями громадянської війни та отаманщини на теренах України, підтвердження чому ми знаходимо в книзі очільника Директорії УНР В. К. Винниченка „Відродження нації”: „Ілюстрацією сеї політики молодих офіцерів може послужити те, що впродовж двох тижнів чотири рази було розгромлено київське Центральне Бюро професіональних союзів, де січовики кожного разу шукали большевиків. При цьому було спалено й понищено все діловодство Бюро [42]”. Відтак тривалі зусилля, покладені на формування державної політики в сфері діловодства молодих українських урядів, були зведені нанівець подіями громадянської війни та фактичним знищенням української державності російським більшовицьким режимом. 5-6 лютого 1919 року більшовики захопили Київ. Директорія УНР і Уряд, залишивши столицю, були змушені змінювати місце

перебування (Житомир, Вінниця, Рівне) залежно від воєнної ситуації. Звісно, що це ускладнювало можливість ведення на належному рівні поточного діловодства та утруднювало створення й збереження архівних документів та матеріалів. Директорія, склад якої постійно змінювався, була неспроможна впливати на діловодні процеси й архівну справу навіть у тих містах, де вона перебувала. Стабілізувати ситуацію, що склалася, вдалося лише після прибуття до Кам'янця-Подільського, де певною мірою вдалося стабілізувати діяльність уряду, а відтак налагодити й діловодні процеси та належне архівне збереження документів. Науковою базою для розроблення питань організації архівної справи й діловодства на даному етапі став Кам'янець-Подільський державний університет. Саме тут у другій половині 1919 р. очолювана професором П. В. Клименком Архівна комісія Міністерства народної освіти Директорії УНР видала перший випуск "архівно-музейного" часопису "Українська старовина" (Кам'янець-Подільський, 1919) [43].

Після від'їзду з території України Директорії й отамана С. Петлюри (листопад 1920 р.) діяльність деяких архівних установ, створених для зберігання документів доби визвольної боротьби українського народу за свою незалежність, продовжувалася в еміграції. Кінцевим пунктом військово-історичного архіву цього часу стала Прага [44].

Таким чином, підсумовуючи державотворчу діяльність через призму процесів діловодства в українських урядах початку ХХ ст., варто підкреслити, що політика реформ, проведена в усіх сферах управління, документальним відображенням яких виступало діловодство, була характерна для всіх урядів: Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. З огляду на процес формування державної політики в усіх без винятку сферах державного життя, можемо відзначити, що у діловодстві були чітко сформовано магістральні напрямки розвитку та визначено державні пріоритети. Серед них варто визначити: українізацію діловодних процесів; створення власних діловодних інституцій з чіткою структурою підпорядкування для дієвого виконання державних рішень; збереження наявного документального фонду шляхом створення архівних установ.

І якщо два останні пункти були реалізовані в силу історичних обставин не повною мірою, то надання українській мові статусу державної, а також мови офіційного діловодства було величезною заслугою всіх трьох урядів. І хоча це був складний процес через тривалу русифікацію значної частини населення України, проте на шляху державотворення він дав плідні результати. Поміж тим, варто відзначити, що, попри прагнення кожного з політичних режимів 1917–1920 рр. створити власну систему діловодства, яка б відповідала потребам молодій українській державності, це питання залишалося відкритим. Саме тому сучасний період, врахувавши досвід та уроки минулого, робить спроби раціоналізувати діловодні процеси на рівні державної політики та забезпечити своєчасне і якісне впровадження урядових постанов у життя.

Використана література

1. Пал Л. А. Аналіз державної політики / Л. А. Пал ; [пер. з англ. І. Дзюби]. – К. : Основи, 1999. – С. 21.
2. Там само. – С. 22.
3. Логунова М. Концептуальні засади теорії політики / М. Логунова, В. Шахов, М. Шевченко : навч. посіб. – К. : Вид-во УАДУ, 1999. – С. 116.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9 зв.
5. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: [у 2 т.] / ред. кол.: В. А. Смолій, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 106.
6. Там само. – Т.1. – С.107.
7. Довідник з історії України (А-Я) / [за заг. ред. : І.Підкови, Р.Шуста]. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К. : Генеза, 2001. – С. 155.
8. Палеха Ю. Делопроизводство периода Центральной Рады в Украине / Ю. Палеха, И. Ворончук // Персонал. – 1997. – № 4. – С.70.
9. Палеха Ю.І. До Історії організації діловодства в державному апараті українських урядів 1917–1918 років / Ю. І. Палеха. // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні / упоряд. А.Вишневський. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби при Головному управлінні державної служби України, 2008. – С. 32-33.

10. Там само. – С.33.
11. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. I. – С. 310-312.
12. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: [у 2 т.] / ред. кол. : В.А. Смолій, О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 278-279.
13. Там само. – С. 313.
14. Грушевський О. Сучасне українське архівознавство / О. С. Грушевський // Україна, 1918. – Кн. 1, 2. – С. 82.
15. Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення української держави (1917-1920 рр.) // Архівознавство / [Я.С.Калакура Г.В.Боряк, Л.А.Дубровіна та ін.]; під ред.: Ярослава Калакури, Ірини Матяш. – [2-е вид.]. – К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 35 с. [електронний ресурс]. – Спосіб доступу: // <http://www.kara.com.ua> . – Заголовок з екрана.
16. ІР НБУ, ф. 68, спр. 37, арк. 1.
17. Прадід Ю.Ф. Вступ до юридичної лінгвістики : навчальний посібник / Ю. Ф. Прадід. – Сімферополь : Доля, 2002. – С. 51.
18. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: [у 2 т.] / ред. кол. : В.А. Смолій, О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 229.
19. Папакін Г.В. Державотворча спадщина Центральної Ради і становлення Української гетьманської держави 1918 р. (до формулювання питання) / Г. В. Папакін // Центральна Рада і український державотворчий процес : матеріали наукової конференції 20.03.1997. – К., 1997. – С.85-97.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 17а, зв.
21. Гай-Нижник П. Державний секретаріат (Канцелярія) Української держави 1918 року / Павло Гай-Нижник // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні / упоряд. А.Вишневський. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби при Головному управлінні державної служби України, 2008. – С.40.
22. Там само. – С.41
23. Там само. – С.42.
24. Гай-Нижник П. Власна канцелярія його світлості ясновельможного пана Гетьмана всієї України / Павло Гай-Нижник // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні / упоряд. А.Вишневський. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби при Головному управлінні державної служби України, 2008. – С.45.
25. ЦДАВО — Ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 6-8.
26. Гай-Нижник П. Власна канцелярія його світлості ясновельможного пана Гетьмана всієї України / Павло Гай-Нижник // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні / упоряд. А.Вишневський. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби при Головному управлінні державної служби України, 2008. – С. 46.
27. Палеха Ю.І. Культура діловодства в сучасних установах України : становлення, технологія, організація, керування : дис. ... канд. іст. наук / Палеха Юрій Іванович. – К., 2005. – С.36
28. Архіви в Україні: Історія. [Електронний ресурс]. – спосіб доступу : <http://www.archives.gov.ua>. – Заголовок з екрана.
29. Гай-Нижник П. Власна канцелярія його світлості ясновельможного пана Гетьмана всієї України / Павло Гай-Нижник // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні / упоряд. А.Вишневський. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби при Головному управлінні державної служби України, 2008. – С.48-54.
30. Палеха Ю.І. Культура діловодства в сучасних установах України: становлення, технологія, організація, керування : дис. ... канд. іст. наук / Ю.І.Палеха. – К., 2005. – С. 39.
31. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – С. 49.
32. Палеха Ю. І. Культура діловодства в сучасних установах України: становлення, технологія, організація, керування: дис. ... канд. іст. наук / Ю.І.Палеха. – К., 2005. – С. 41.
33. ЦДАВО України. Ф. 2208. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 2зв.
34. ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп.2. Спр. 5.Арк. 13.
35. ЦДАВО. – Ф.1429. – Оп.1 – Спр. 4.– арк. 10.
36. Палеха Ю. І. Культура діловодства в сучасних установах України: становлення, технологія, організація, керування : дис. ... канд. іст. наук / Ю.І.Палеха. – К., 2005. – С. 36.
37. Петрова І. О. Документації не забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку : дис. ... канд. іст. наук / І.О.Петрова. – К., 2007. – С.46.
38. Там само. – С.47.
39. Там само. – С.48.
40. Там само. – С.47-48.
41. Там само. – С.50.
42. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р. / В.Винниченко. – К. : Видавництво політичної літератури, 1990. [Електронний ресурс]. – Спосіб доступу : <http://exlibris.org.ua>. – Заголовок з екрана.

43. Архіви в Україні: Історія. [Електронний ресурс]. – Спосіб доступу : [http:// www.archives.gov.ua](http://www.archives.gov.ua). – Заголовок з екрана.

44. Палеха Ю.І. Культура діловодства в сучасних установах України: становлення, технологія, організація, керування : дис. ... канд. іст. наук / Ю.І.Палеха. – К., 2005. – С. 44-45.